

Dr. Lakatos István

„Írói pályámra komolyan készülök”

Németh László négy korai munkafüzetéről (1931-1942)

Németh László kéziratának pontos feltérképezése, felleltározása gyakorlatilag kivihetetlen feladat lenne, mivel a család, a könyvtárak, a múzeumok, emléksobák birtokában azoknak csak elenyésző hányada található meg. A szétszórtság, a hiányosság és bizonytalanság egyik oka, hogy maga Németh László sem kezelte megőrző szándékkal kéziratait. Közülük sokat a mű megjelenése után elajándékozott, másrészt pedig gyakori lakhelyváltoztatása alkalmával egyszerűen otthagytott a régi helyén, de volt olyan is, amikor – más híján – tüzet gyújtott velük.

Az 1945 előtti kéziratok zöme a Törökvesz úti lakás romjai közül tűnt el. A családon belül ismert Németh László kézirat-lelőhelyek: a Petőfi Irodalmi Múzeum, ahová egyrészt a családi elhelyezésből, másrészt magánosoktól való vásárlás útján kerültek, de a MTA könyvtárába is vásárlás útján jutottak Németh László-kéziratok. Naplójának sorsát kíséri a legnagyobb bizonytalanság; egyesek szerint nagyrészüket megsemmisítették.

Negyven kisebb-nagyobb Németh László-i munkafüzetbe volt eddig alkalmam betekinteni. A bennük lévő, még nem publikált töredékek közül azokat, amelyek arra érdemesnek tűntek – hogy megmeneküljenek az enyészettől, mivel Németh László munkafüzetébe gyakran ceruzával írta sorait, amelyek máris egyre nehezebben olvashatók –, folyóiratokban közöltem. Ilyenek voltak: Egy el nem készült regény Hódmezővásárhelyről. Németh László regényvázlata (1988), Napló aforizmák (1989), Szigligeti napló (1989), „Regények, amiket már nem fogok megírni” (1990), Fialok /Szemlvények Németh László egyik munkafüzetéből (1991)/, Sajkodi napló 1958. júl. 12. (1992).

Az alábbiakban arról a négy, 1931-1942 közötti években keletkezett munkafüzetéről kívánok áttekintést adni, amelyek nemcsak az ismert legelső közé tartoznak, de a Németh László-i életmű egyik igen jelentős korszakát – magába foglalva a *Tanu*-korszakot is – reprezentálják. Ez a négy füzet – mint cseppben a tenger – megbízhatóan árulkodik a többi munkafüzetéről, Németh László munkastílusáról, „műhelytitkai”-ról és az egész életműről, az író univerzális érdeklődési színteréről.

A rendelkezésre álló, legrégebbi kézirat-sorok két, nagyformátumú (34x20 cm), egész vászonba kötött, hatvan merítettpapír lapon olvashatók. Mindkettőben, főként az első oldalakon, a kalligrafikus írás elárulja az írás, a „mű” megbecsülését, és dokumentálja azt az emelkedett lelkiállapotot, amit a kitűzött cél magasztossága kölcsönöz. A tintával rótt, szép, tiszta, egyértelműen értelmezhető íráskép, tudatos törekvés eredménye. Érdemes itt felidézni Németh Lászlónak Oszoly Kálmánhoz már 1918-ban írt levelének sorait: „*Láthatod: a levelem első betűivel írásmódot változtattam... Ebből is láthatod, hogy írói pályámra komolyan készülök.*” Másrészt az írás grafológiai elemeiből ki kell emelni, hogy a betűk felső zónája (a szellemi emelkedettség jele) még nem uralja annyira az írásképet, mint a későbbi évtizedekben. A betűk alsó zónája (amely az ösztönélet jeleként értékelhető) ebben az időben még kifejezettebb, és csak az évek múlásával válik arányossá a középzónával.

Az első, 1931-ből származó (sajnos a legmegrongálódottabb) füzet tematikája már magán viseli a következő évtizedek munkafüzetében követett gyakorlatot: a nagyfokú színesség jellemzi, oldalak kihagyásával a legváltozatosabb jellegű és tárgyú bejegyzéseket találunk benne. Az első szöveg egy önálló, befejezetlen írásmű *Első könyv*-ének néhány oldala, amely a munkafüzet fedlapjának belső oldalán található bejegyzés szerint 1931. márc. 21-én készülhetett. Tartalmát tekintve önéletírás, Németh László célja ugyanis, mint a szövegben írja: „Régi tervem, gyermekkorommal együtt a hőskötemény géniusztát is feltámasztani”. A félbenmaradt írást első bekezdését idémsólam:

A hőskötemények az utolsó száz év alatt csaknem teljesen kipusztultak az irodalomból. Az irodalomtörténészek meg is mondják, miért. Nagyon messze esnek tőlünk azok a korok, melyeknek az éposz kedvenc műfaja volt; nagyon sok polgárosult század tolakodott közénk, s a közönség, mely nem tudja megkülönböztetni többé a lándzsát az alabárdtól, nem hajlandó ezekért az idegen hőskért a maga ismert világából kimozdulni; egy polgári fiatalember sorsa jobban érdekli, mint Arthur király; az elbeszélésben a maga életkörülményeit akarja viszontlátni, a hőst csak zakóban s a hősköteményt csak a regény burkában fogadja el. Nem vitatkozom most ezzel az együgyű magyarázattal, sőt készségesen elismerem, hogy a hősök a mi korunktól általában nagyon távol esnek, bár nem annyira az idő veti őket messze tőlünk, nem a „polgárosult” századok, mint inkább a modern ember különös önmegtagadása; az, amit talán a „gyakorlati” érzék álszemérmének lehet nevezni. Mert ha háromezred év választ is el bennünket Achillestől s nyolcszáz év Tolditól, csaknem mindegyikünkben ott él egy közelebbi hős, akitől mindössze egy-két évtized választ el s ez a friss hős az, akit jobban tisztelünk Achillesnél és Toldinál is, sőt ki tudja, nem ezért az időszerű hőserő találjuk oly időszerűtlennek a régi hősöket s a hősiességet egyáltalán. Nem voltunk-e valamennyien hősök amíg rövid nadrágban jártunk s nem húztuk-e magunkra a hosszú nadrággal a különös felnőtt szégyenkezést mindazért, ami a hosszú nadrágosnak első kötelessége elfelejteni élete hőskorát. Ha a társadalom külső arcát nézzük, ez az elfeledkezés tökéletesen sikerült is, a gyakorlatiasság vasfegyelmébe szokatott tömeg egy szemrebbenéssel sem árulja el magát; de pillants egy hűszéves fiatalember titkos írású naplójába, hallgasd ki, mit mormognak az örültek maguk elé s kérdezd meg a költöket, mi az amit nem mernek megírni s látni fogod, hogy életünknek ezt a hőskorát könnyebb kigúnyolni és elfüstölni, mint elfelejteni.

1931.

Az utolsó sorok a Rákoson lezajlott iskolai futballmeccsen kapus szerepben betöltött részvételéről szólnak, ahol „halálveszedelem ihletével” dobta magát az ellenfél lábára. Utolsó mondata: „azt mondják, a félelem kihívja a bajt, de csak a kishitű félelem, a heroikus félelem megbűvöli”. Ennek a kéziratfüzetnek további oldalaira előbb *Tanu-dolgozatok* címmel a folyóirat II., III., IV. számának tervezett tematikája került –, amelyhez később nem ragaszkodott. Egy francianyelvű, a XVIII. századról szóló írás francia kivonatolása után angolnyelvű feljegyzések Green-től, ahol az a mondat olvasható, hogy a XVII. századból Franciaország került ki győztesen –, Németh Lászlót azonban jobban érdekelt a XVIII. század, és egy nagyobb blokkban foglalkozik ezzel a századdal, amikor „Európa döntő harcok előtt állt.” Ezekben a kivonatolt szövegekben angol, francia és német irodalom fontosabb nevei és címszavai olvashatók. A század „forrásai”-ként az angol tudomány, a francia forradalom és a német romantika mellett az olasz barokk szerepelnek. A

gondolatok a *Tanu* VIII. számából köszönnek vissza.

Rövid olasz, angol (Pope), német (Kant) nyelvű jegyzetek után hosszú, hétoldalas angolnyelvű kivonatolás következik Gibbon's Autobiography-jából. Végig kíséri Oxford, Lausanne, London útjain. Burke-nak a Francia forradalomról készült reflexióit kivonatolva (angol nyelven), Pauler Ákostól a logika, esztétika, és ideológiai témájú írásaiból feljegyzett mondatok között olvasható: „Az ember múlandósága ellenére is harcol az örök értékekért.” „Az ember kételyét a gondolkodással szemben csak logikailag fogalmazhatja meg: ez a kételyt nem zsidbasztja el.”

Képzőművészeti, majd Lessing leveleinek németnyelvű feljegyzései után francia sorok következnek XV. Lajos századáról, utána francianyelvű sorok következnek az orosz imperium történetéből.

Görögország istenei cím alatt németnyelvű kivonat, benne a görög vallási hitről a következő sorok: „Ez a vallás olyan természetes, hogy úgy tűnik, a szentségnek alig van benne helye.”

Az orvostudomány történetének vázlatában olvasható a következő mondat az orvostudományról: „Középuton áll a fizika és a képzőművészetek haladása között.” A további oldalakon, az ideológiáról készült jegyzetekben szerepel a következő mondat a Reláció-elmélet keretében: „Minden megismeréshez hozzákeverjük szellemünk előítéletét és természetét; a világot megragadjuk, nem befogadjuk.”

Öt Diltthey mű hosszú németnyelvű vázlata között egy Diltthey tanulmány vázlata a *Tanu* IX. számával kapcsolatos. Hölderlin jegyzetek után Mikola S.: *A fizika gondolatvilága* c. műből készült feljegyzések között olvasható: „A teremtés folytatódik, mert az ember új dolgokat tud létrehozni.” „Kerek nyílásba helyezett vízcsepp nagyít.” A makrokozmosz fizikájában szereplő mondat: „Az alapegyenletek mint a természeti megismerés utolsó formái. (A belőlük vont következtetések igazolják az élet kísérleti eredményeit.)”

A *Tanu* VIII. számában megjelent *Vázlatok a „Tizenhatalmadik század”-hoz* c. írással hozhatók kapcsolatba a munkafüzet oldalain olvasható jegyzetek Hume és Kant műveiből. A Széchenyi Hítel-éből készült jegyzetek között a mondat: „Minekünk az erény sokkal magasabb lépcsőjén kell állni, mint másoknak, ha igazán kívánunk beszélni.”

A budapesti séták tervezett sorozatból csak az 1. séta vázlata készült el, de mellette olvasható Budapestnek Németh László által készített beosztása: I. Vár, II. kisvárosok Budán: Viziváros, Krisztina, Tabán, Ujlak-Óbuda, III. nagyváros: Margit körút és Krisztina körút – Fehérvári út, IV. villaterületek: Hűvösvölgy, Zúgliget, Rózsadomb, Gellérthegy, Farkasrét, V. csatlakozó szegénytelepek.

A *Tanu* VIII. számának tartalomjegyzékében szerepel többek között a XVIII. század és Ady, akiről külön fejezetet nyit, mint az előző oldalakon Széchenyi Istvánról. Ebben a szocializmusról, a sajtószabadságról olvashatók feljegyzések és Nietzsche-ről, akivel kapcsolatban leírja: „Nietzsche-eszmék légyottja a pihenő szép asszonyok koponyájában.”

Az utolsó oldalain a munkafüzetnek, megkezdett, félbehagyott vázlatok Európa történetéről, a *Tanu* következő számaiból.

Az előbbihez hasonló, Németh László második munkafüzeté lényegesen jobb állapotban van. Ennek hátsó oldalán a következő sor olvasható: „Németh László 1933. nov. 1.-től vezetett jegyzetei.” A bejegyzések nagyobbik része tintával készült, s ezek változatlanul jól, egyértelműen olvashatók. A kisebb része a bejegyzéseknek tinta-, vagy grafit-ceruzával íródott, s néhol vázlatok tarkítják; ezek az írások esetenként már nehezen olvashatók.

Ami a munkafüzet tartalmát illeti, ugyanolyan színes, mint a megelőző; a változás csak annyi, hogy megjelennek benne a versek, konkrétabb könyv-, tanulmány, *Tanu*-vázlatok. A kivonatok nyelve a klasszikus görög írásokkal bővül, szép, görögbetűs írásképpel. A klasszikus görög írás bonyolult ékezet-rendszerében néhol hiányosságok tapasztalhatók. Németh László görög érettségije ellenére a magyar szövegekben – részben az akkori helyesírási szabályoknak megfelelően – „s” betűt ír „sz” helyett (Perikles, Peloponnesos, stb.), valamint szabadon használja az „ó” (ómega) helyett az „o” (omikron) betűt (Platon-t Plátón helyett, továbbá az „e” (epszilon) helyett az „é”-t (éta) betűt (époszt-t eposz helyett).

A füzet első oldalán rövid bejegyzés az Iliász 10. énekéből; verstani problémáját klasszikus görög betűkkel írt szavakkal illusztrálja. Néhány oldal üresen hagyása után Plátón szöveget idéz, szintén (szép) görög betűkkel. A továbbiakban Hegel: *A görögökről* című művéből német nyelven készültek jegyzetek, majd a görögökről tervezett írás vázlata olvasható, amely a *Tanu* VII. (1934. febr.) számában megjelent írásával hozható összefüggésbe. Egyébként a füzet következő oldalain zömmel a *Tanu* VII. számához készültek feljegyzések. Így az *Emberi változatok és tudomány-hoz* Spranger: *Lebensformen* c. művének kivonatolása, ahol a következő mondat olvasható: „Először tudnunk kell, hogy miként tartozunk élni, mielőtt meg tudjuk mondani, hogy ennek érdekében hogyan kell élni...”

Elkülönítve feljegyzi más szerzők ide vonatkozó műveit is: William Stern, Diltthey, Plátón, Max Weber, Humboldt stb. Ezt zárja le magának az *Emberi változatok és tudomány* c. írásának vázlata. Most is követi az előző füzetben is alkalmazott gyakorlatot, amikor a vázlatokban szerepelteti a tervezett terjedelmet is.

A füzet következő oldalán *The expanding universe*, Edington könyvének jegyzetei szintén a VII. *Tanu*-számának *A kiterjedő világegyetem* c. írásával kapcsolatosak, amelyben a világegyetemmel összefüggő feltevések, adatok és képletek szerepelnek. (Itt a jegyzetben a kozmikus állandót $9 \cdot 8 \cdot 10^{-55}$ cm²-ként jelzi. (A továbbiakban *Antimoderne* címszó alatt francia-nyelven készített feljegyzéseket, és felmerültek a kérdései: Egy hit-igazság sosem mondhat ellen egy igazi tudományos igazságnak? – Mit jelent az, hogy Istentől származik a kijelentés? Egy további mondat: a tudomány-szabadsága összekeveredik a tévedés-szabadságával.

A *Tanu* VII. számából köszönnek vissza a füzet további oldalainak Sztalin műveivel kapcsolatos feljegyzései, majd később Bethlen Miklós önéletrajzából készült kivonatok; ez utóbbiban a mondat a vallási háborúkról, amikor azt keresik, hogy „Melyik vallás ismeri jobban az istent nem az, hogy melyik féli, szereti inkább.” Bethlen Miklós életrajzi oldalai mellett az írás vázlata.

A további oldalakon Németh László ugyancsak a *Tanu* VII. számához, a *Mozgalom*-hoz jegyzeteli Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nemzeti radikalizmus*, Marx: *Kapital* műveit. Hosszú, németnyelvű kivonatolás olvasható Hegel írásaiból, Hume közgazdasági tanulmányaiból. Az utóbbiban szerepelnek a mondatok: „Kamatélvezők és kormányok háborúja. Vagy a nemzet fogja megsemmisíteni az államhitelt, vagy az államhitel a nemzetet. (Az állam nem kényszeríthető fizetésre.)” Ezt követi Adam Smith kivonatolása, majd Ricardo *Levelek Malthushoz* jegyzetei között olvasható: „A pénz oda vándorol, ahol a jöszág ára olcsó, a jöszág pedig oda, ahol az áruk nagy.”

A következő oldal sorai a népi és urbánus témához tartoznak: „E két irány (sznobok és parasztok) fogyatkozása nyilvánvaló, és a kettő úgy áll egymás mellett, mint egy nemzet ép szellemi magatartásának szétesés termékei.” Majd hosszabb németnyelvű feljegyzés-sorozat Arne Novak: *Cseh-irodalom* című művéből, ahol a cseh irodalom újjászületése kapcsán a reformáció és a reneszánsz közötti harcról, a népköltészetéről, a jelen irodalmáról, valamint a realistákról és neoromantikusokról van szó. Majd Farkas Gyula: *A magyar irodalom történetét* kivonatolja. A két irodalomtörténeti jegyzet szintén a *Tanu* VII. számához kapcsolódik.

Németh László ebben a munkafüzetében Kretschmer: *Testfelépítés és karakter* c. művének kivonatolása mellett közli a számbajövő irodalmat is. Berceli A. Károlytól feljegyzi: „Minél közönségesebb valaki, annál vakmerőbben és szemérmertlenebbül tud betolakodni az életbe.” Mint az első füzetben, itt is szerepel kivonatolás Pauler Ákostól. A *Bevezetés a filozófiába* c. műből néhány mondat: „Az igazság abszolút, nemlétező, értékessége tagadhatatlan.” „Minden álláspont magában foglalja az igazságra való törekvést.” „A z. igazságosság az erkölcsösségre támaszkodik” Pauler-i megállapítást Németh László tagadja: „Az erkölcsiség semmiféle formában nincs összeforva az igazsággal.” „A gyakorlati ész elsősege a tiszta ész felett: nagyon fontos Kantrál.” „Kategorikus imperativus: a jó feltétlensége abszolút prioritása a létezéssel szemben.” Összeállítást készít a Gondolkodástanról.

Fielding: *Tom Jones* angol nyelvű jegyzetei után rövid bejegyzés Voltaire-től, majd motívumokat jegyez fel és ábrán összekapcsolja Ady Endre költészetében az egyes költeményekben ismétlődőket. Ismét bejegyzések Széchenyi *Hitel* c. művéből, a *Tanu* 1935. V-VI. számához.

A második füzet következő mintegy negyven oldalán, vegyesen tintaceruza és tinta írással, néhol nehezen olvashatóan, általában Európa történetével kapcsolatos feljegyzések találhatók. Ez a téma egyébként Németh László több munkafüzetében előkerül, de teljes egészében nem valósult meg soha, csak részletek készültek el és láttak napvilágot. Itt vázlatok olvashatók VII. Gergely-, Dante-koráról, a XII. századról, Róma örököséről, a pápaságról és a nyugati kereszténység szelleméről. Majd feljegyzések Diocletianusról, Anglia rómaiaktól való kiűréséről. Néhány mondat a rómaiakról: „A rómaiak azért voltak óvatos hódítók, mert szerettek meggazdagodni.” „A római nép tudott legjobban uralkodni és engedelmeskedni.” A régi Galliáról és VII. Gergely levelezéséből készült feljegyzések után hosszú, angol mondatokkal tűzdelt kivonatolás következik a bizánci civilizációról, az imperium szervezetéről és jogrendjéről, a kereskedelemről, a művészetekről, a nevelésről és tanításról, a vallásról és templomokról, az irodalomról, a katonai, tengeri és diplomáciai szervezetről. Tintaceruzával felvázolja Konstantinápoly térképét, összegyűjti a régi történelmi és geográfiai kutatások lehetséges forrásait.

Dichl: *A bizánci hatalom története* után a latin kereszténységről készült sorok között olvasható: „A kereszténység világpolgári ideája megfelelt a római államnak.” S. Aureli Augustini: *Confessiones* latin-nyelvű kivonatolása után a 9. századi barbárokról, a muzulmán civilizációról, a mohamedánokról készített jegyzeteket részben franciául, részben németül. Majd a középkorról, a pápaságról, II. Ottórol, IX. Leórol és ismét Gergely levelezéseiből. VII. Gergelyről a *Tanu* 1936. II. számában írt. *Chanson de Roland* cím alatt Nagy Károly hódításairól, a lovagi büszkeségről, a hűbériségről, a szokásjogról, Roland hódításairól, a kereszténységről, az irodalomról készült francia nyelven feljegyzés.

Az Ady vallásosságáról készült jegyzetek között egy mondat: „A komplikált ember nem kedves Istennek.” Ezek a feljegyzések a *Tanu* 1936. III. számából köszönnek vissza. A továbbiakban, a füzet vége felé vers-témák felsorolása után néhány vers olvasható Platóni pillanat, Vallás órán, Meghívóra, Hugenotta dal és még néhány cím nélküli vers, illetve töredék. A versek között *Művek vázlatai* főcím alatt *Szörnyeteg* vázlata (amely nem azonos a későbbi *Szörnyeteg* c. drámával), és *A hős* vázlata pontosan nem választható szét, de Németh László életének helyszínei tűnnek fel: Szilas, Vizivárosi udvar, Pattendorf, Velence stb. A következő három oldalon *Polgári iskola* címszó alatt azok a statisztikai adatok, amelyek később a *Medve utcai polgári* oldalain is olvashatók. Itt a szociális körülményekre vonatkozó adatok találhatók.

Odyszeus és a szirének beírásai – úgy tűnik – Németh László slágvort-szerűen papírra vetett, 10 pontban felsorolt gondolatai Gaál Gábornak a *Korunk*-ban megjelent kritikájával kapcsolatban. Ezek közül: 4. Én a nyugati emberséghez tartozom; a magyar hagyományok és a történelem olvasásában nagy elragadtatást érzek. Szerettem volna a kettőt egyesíteni (Illyéssel), 6. Hogy mi történik a világban, még nem látom világosan. A döntő azonban az, hogy Magyarország számomra elveszett. 9. Hogy ennek a szabad szellemnek mi lesz a sorsa? Igenis: itt állunk, hogy átadjuk azt, aminek magunk is szolgálai voltunk csak. A *Tanu* 1936. III. számában megjelent *A következő lépés* című írás válasz Gaál Gábor támadására.

Az *anthropológus-szemmel* címszó bejegyzései a *Tanu* 1936. III. számában ismerhetők fel. Itt a következő sorok: „*Korunk diagnózisa: a tömegek érzéketlenek a kultúrával szemben. (Népvándorlásszerű tünemény.) E népvándorlásban Magyarország tulajdonkép már elesett.*” A következő tíz oldalon versek, és a *Tanu* 1936. III. számának tervezetében Hét vers, VII. Gergely, Részlet Európa történetéből és a Terv nélkül címszók alatt többek között *Gyermekeim* (később *Lányaim*), *Berzsenyi*, *Chanson de Roland* szerepelnek –, amelyekből alig valósult meg valami, szemben az oldalakkal előbb közölt folyóirattervel, amelyben az *Odyszeus és a szirének* már *A következő lépés* címmel olvasható.

Az ismétlődő versfelsorolások mellett *A mester (Fiatlok)* vázlata, amely a következő, harmadik munkafüzetben részletesebben szerepel. Kant: *A tiszta ész kritikája*, részben németnyelvű kivonatolásból egy mondat: „*A filozófia nem magán a gondolkodáson, hanem a nyelven végzi műveleteit; tulajdonkép a nyelv túlhajtása.*” A következő oldalon a *Berzsenyi*-tanulmány vázlata olvasható, benne helye a világirodalomban és függeléként a Berzsenyi irodalom. A következő oldalon egy Berzsenyi vers, amit Németh László Berzsenyi könyve hatására írt.

A füzet utolsó oldalain verscímek, könyvek felsorolása mellett versek és két tervezet a *Tanu* VII. számához, amelyek nagyrészt meg is valósultak. Feljegyzések Hume könyvéről, *A tizenegyedik század* című írásának vázlata, amely az 1936. III. *Tanu* számban jelent meg.

Németh Lászlónak ebben a munkafüzetében is tetten érhető, hogy a bejegyzések sorrendje nem ad eligazítást azok idejéről, például a *Tanu* XV. számának vázlata sok lappal megelőzi a VII. szám vázlatát. Végül is ennek a munkafüzetnek a bejegyzései 1933 és 1935 között készültek.

Németh László harmadik, korai munkafüzete megjelenésében különbözik az előző kettőtől: kisformátumú (20x16 cm), keményfedelű, félvászonkötésű, szintén 60 lapos, merített papírlapokból áll. A fedelén „Kert” felirat található, és az első lapon „Kert alaprajz” látható, amely a Törökvész úti ház kertjéhez készült. A kertben egy ház-mester lakás terve is felfedezhető, amely ugyan nem valósult meg, mint a kert elképzelt kiképzése sem. (1940-ben, amikor Németh László Móricz Zsigmondnak felajánlotta a Törökvész úti házat népfőiskola céljára, családjával ebben a felépítendő ház-mester-lakásban készült meghúzódni.)

Ennek a munkafüzetnek az első bejegyzése 1936 elején történhetett, mert Németh László májusban arról írt Illyés Gyulának, hogy Henrich de Man: *Die sozialistische Idee* c. művét nagy elragadtatással olvassa. A füzetben ennek a könyvnek németnyelvű kivonatolása olvasható, ugyanúgy, mint a következő oldalakon Marx: *Das Kapital* c. művének vegyesen német- és magyarnyelvű feljegyzései. Mindkettő tintával, gondos, jól olvasható írással készült. Mint az előző füzetben, ebben is előfordulnak tintaceruzával készült, kevésbé olvasható bejegyzések.

A következő lapon *Munkanapló (1936 nyarán)* és egy vers után egy hat kötetre, 4.300 oldalra tervezett *Regény vázlat* olvasható, amelyben ismét találkozunk az előző füzetben már olvasott helyszínekkel: Szilas-Bogárd, Budapest, Itália, Magyar intézet. A következő írások betegeységét (1936-1937) idézik, *Feljegyzések, vázlatok betegeységem alatt. Elemi évek* (Maqda tanmenete) után *Félbenálló*.

befejezésre váró művek (1937. jan. 1.). Itt hét sorban sorolja fel a részben már ismert címeket, amelyek közül az első sorban szereplőket akkor írja meg, ha még félévig él, a második sorban lévőket, ha még egy évig, a harmadik-negyedik sorban lévőket, ha még két évig, az ötödik sorban, ha még négy évig, a hatodik sorban, ha még öt évig él.

A *Tanu utolsó számá*-nak tervezett tartalomjegyzékéből az 1936. V-VI. számban csak a tervezet kis része valósult meg. Itt jegyzi fel az *Ember és szerep II.* vázlatának sorait, amely a *Tanu* pályafutását rögzíti a *Tanu* megszűnéséig, tehát 1936-ig. (Az *Ember és szerep* első része 1934-ben jelent meg.) A tintaceruzával írt *Bucsu*-t – a halálba készülő Németh László – harminc esszéből szándékozott összeállítani. Azután ismét tintával *A Tanu volt*. Ebben a mondat az életéről adott áttekintés után: „*A Tanu mindezt megváltoztatta.*”

A következő oldalakon tintaceruzával Budapestről készített vázlat kulcsszavai között megismétlődik az előző, második füzetben jelzett Buda öt városrésze is.

A következő oldalakon színdarab és regény terveit jegyzi fel. Regény tervei: *Magyarok Nápolyban* (ennek vázlata is olvasható, a XIV. századi Anjouk), *Hajnóczy, Dózsa, Serdülők*. Színdarabok: *Zsidók közt, Sámson, Báthory-trilógia* (Boldizsár fejedelem – Zsigmond házassága – Isten vagy Erdély), *Nádasdy-trilógia* (Mária titkára – Gritti árnyékában – Utazás Erdélybe – Utószó), *VII. Gergely* (a 3. felvonás részletes vázlata), majd a *VII. Gergely* címszó alatt történelmi áttekintés. *Nagy Teodorik, Pusztuló magyarok, A forradalmár, Polgár a történelemben, Apolló az alvilágban, A humanisták, Barátság bolondja, A tervhalmozó*.

A következőkben négy tintaceruzával írt oldalon, rajzokkal, alig olvashatóan a földrajzi és helységnevek eredetét kutatja, például Akarattya=Akor=folyó, Ata=atya, Séd=sut=tó, berek-jó=szent hely=Berettyő. Majd ismét, de most részletesebben Budapest monográfia címszavai: 1. Történet, 2. Bp. népe: Hordalék, Emésztő szerep, Bp. Mandarin város, itt készül a középosztály, a közerkölcs és a sors. Idegen város? A felelősségérzetet kellene feltámasztani. Utána grafitceruzával, alig olvashatóan, odavetett szavak a XI. kerületről, a Farkasrétről, a Németvölgyi útról, a Várról-Zugligettről, a Marczibányi térről, Hidegkútról, Városmajorról, Budakeszről, Óbudáról.

Az *Embertudomány* vázlata után három év hónapjainak beosztása az elvégezendő munka szempontjából. Ebből néhány mű címe: *Serdülők, Villámfénynél, A magyar szellem története, Rádió-előadások, Agónia, Fialatok, Európa története*: Közvetlen utána a *Serdülők* vázlata, amely III. Ottó német-római császárról készült, akit 16 éves korában koronáztak meg. Ezt követi az *Erős János*, egy mesedráma, utána az *Órjás és líterátor* című drámához készült feljegyzések olvashatók – nagyrészt németnyelvű kivonattal – az 5.-6. századi gót királyról, Theodorikról. (A részben elkészült dráma kézírata 1939-ben Sátorkőpusztán elveszett, és Németh László nem pótolta.)

Grafitceruzával folytatja tovább feljegyzéseit. Összeállítja egy könyvtár vázlatát, amely 2300 kötetből állna és 11 ezer pengőbe kerülne. Ez után betegségének sajtóságait foglalja össze (szívurok összenövés állapotának tünetei), majd egy Szív- és keringési elégtelenség könyvet kivonatol.

Európa történet részlet-ben a *Tanu*-ban lévőkhöz még továbbiakat tervez. Az egész mű 700 oldal terjedelmű lenne. A következő két oldalon a *Tanu* évek címszó alatt a füzet elején olvasható *Ember és szerep II.* vázlatának folytatása, kiegészítése olvasható: az Ilona utcától, a Rádió megbízason át, az *Ember és szerep* után *Tél az új házban* (Törökvesz úti ház), majd a *Betegség, Felsőgöd és visszatérés* eseményeivel foglalkozva a fontosabb művek, *Berzsenyi, VII. Gergely, Medve utcai polgári* után az utolsó írás: *Bucsu az olvasótól*.

Ismét tintával és nagyobb gonddal folytatja a bejegyzéseit. *Vázlatok a magyar szellem történetéhez, a Nyelvi művelődésünk alapjai-ról, A magyar középkor kutatás eredményei-ről* készült írások és a *Bírálatok* után összeállítást tervezett a *Magyar remények katalógusa* címmel. Mindezt az *Életjel* címmel indítandó folyóirat? I. számának, mintegy 132 oldalnyi füzetébe. A következő oldalakon néhány tervezett mű részletesebb váza olvasható. *A megújulás eredete* cím alatt a magyar irodalom fejlődésének útját, a Teréziánus és Jozefinista irányzatot, a Reform-korot, annak értékeit, a református főiskolák életét, az asszimilánsok szerepét és Petőfi át tervezte felvázolni. *Bírálatok*-ban Petőfi, Szabó Dezső, Prohászka, a Baumgarten alapítvány fordul elő. Feljegyzi az *Életjel* tervezett további hét számának anyagát is és megjelenésének idejét. A folyóiratban a tervezett drámák között a *Zsidók közt*, a *Pusztuló magyarok* mellett megjelenik a *Bodnámé* címe. A regényrészletek között a *Serdülők*-et, a *Fialatok*-at említi és a *Szerdai fogadónap*-ot.

Később a füzet egyik oldalán egy regény szerkezetét vázolja fel, amelynek néhány motívuma az *Iszony*-ra emlékeztet. Az *Ujabb tanulmányok* címszó alatt *A mitosz emlőin, Székely népballadák, Isten pénze, A magyar szellem tragikuma* olvasható. (Ez utóbbiban a romlás kezdetének a kiegyező szellemet tekintti, a züllés egy legázolt nemzedéket eredményezett. A *Nyugat* közvetlen elődjei között a zsidóság szerepét emeli ki.)

Újból fellelhető a *Fialatok* (1936) most már részletesebb vázlata, és ez több tervezetben szerepel. (Németh László 1938-ban elküldi Keresztúry Dezsőnek a mű szinopszistát, majd 1939. januárjában elkezd írni. Az elkészült rész az *Órjás és líterátor*-ral együtt 1939. augusztusában Sátorkőpusztán elvesz. Németh László ezt sem írta újból.) A füzet további oldalain a *Medve utcai polgári* c. tanulmányhoz készített anthropológiai felmérések adatai olvashatók: 60 tanuló 24 mérési adatát jegyzi fel, majd kétoldalnyi szöveges részben értékeli.

A következő oldalon *Színdarabokból két éves sorozat* címszó alatt 13 tervezett színpadi mű címét sorolja fel, ezt követi tintaceruzával két oldalon az *Iszony* című regényének a vázlata (Motívumai a füzetben már előbb feltűntek.) A munkafüzet egyik lapján *Kalevalából finn szabályok* címszó alatt néhány feljegyzés a finn nyelv ragozási szabályából és néhány finn szó.

Az utolsó oldalon ismét foglalkozik Budapest történetével, benne a mondat: „350 év telt el, amíg eminens szerepet kezdett elérni.” – Székesfehérvárral és Esztergommal szemben.

Németh Lászlónak erre a munkafüzetére a felmerülő tervek sokasága, a ráragasztott „tervhalmozó” jelző igazolása jellemző, a füzet második felében pedig Németh Lászlónak az a megfogalmazása igazolható, hogy ezeket a hónapokat a betegséggel való versenyfutásként élte meg. Ebből következően lehet magyarázatot találni a sok grafitceruzával készült feljegyzésre, az íráskép kifestésére: a nagyobb betűkre, a sok javításra és néhol már a leegyszerűsödött betűformára, a nehezen olvashatóságra. Mindezek elsősorban a ceruza bejegyzésekre vonatkoznak, amelyek a sietős írás jeleit viselik magukon.

Németh László negyedik munkanaplója (24x19 cm) különbözik az előző háromtól: iskolai célra is alkalmas, keményfedelű spirálfüzet, amelynek címlapján *Bibliográfia és munkanapló* (1938) írás áll. A közel 100 lapos füzet első 40 oldalán a jól olvasható írás tintával készült. A későbbi oldalakon Németh László tinta mellett esetenként grafit-, vagy tintaceruzát használt. A ceruza bejegyzések, az előző füzetekhez hasonlóan, nagyobb betűs, sietséget eláruló, néha alig olvasható írásként jelennek meg. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Németh László részére ezek az évek különösen nehezek voltak: a betegségén, Kata lánya halálán túl már 1941.

novemberében írt naplójában elődöbben belőle a felismerés: „Lassan minden út bezárul előttem.” Írásképeinek megítélésekor mindezt is számba kell venni.

Az első oldalon még fegyelmezett, jól olvasható a tintával készült írás, 1938. áprilisában készült naplósorok, (amelyek az életmű-sorozat *Homályból homályba* című kiadvány II. kötetének 484. oldalán kezdődően olvasható.) Elsőnek a *Villámfény* c. drámájának utolsó előadásával, majd a Lear király színpadra állításával foglalkozik. A kézirat következő két oldalát, az *Illyéséket elítéli* címszó alatti (Illyésre és Féjára vonatkozó megjegyzések miatt) a kötetből kihagyták, amint kimaradt a kötetből a napló utolsó bekezdése is, amelyben Németh László életbiztosítása körüli bonyodalmakról írt.

Illyéséket elítélték. Ezek most mindenkit elítélnék, ahogy évekig senkit sem ítélték el. A miniszter rájuk szolt: jó lesz leültetni őket, amint engem is leültettek volna az erdélyiek kérésére, ha egy miniszter rájuk nem szol: ezt nem engedem leültetni. A független bíróság akkor lenne független, ha bírák maguk léptetnék elő magukat. Szegény fiúk, sajnálom őket. 35 óta nincs értelme – tisztességes írónak – politizálni; legfőlegbb káromkodni. Akkor mindenki belátta, aki akarta, mire képes az ország önmagától. Az itthon magzott reformszándék szelet és frázist termelt; nyilvánvaló volt, hogy további politikánk az európai időjárástól függ. Azóta Hitler-Sztalin football góljai a belpolitikánk igazi eseményei... Egy ideig bátrakat és példátlanokat volt szabad kiáltani; a miniszteri parancs váratlanul érte őket. Pedig nyilvánvaló volt, hogy Károlyi Gyuláék Gömbös után nem tűnek soha többé nagyszájúságot, legfőlegbb a zsidók ellen. Féja még szerencsés volt; ő a legtöbbet érte el... hős lett, mártír, ritka betűvel szedett újságíró, aki a Magyarországon, úgy látom, az én Európá és Magyarországot népszerűsíti. Erdei és Kovács fiatalok, nevet és tapasztalatot szereztek, a börtönnel semmit sem vesztenek, az első, azt hiszem elég okos ember is; ifjúságukhoz méltó, szép kaland lesz nekik az egész. Szegény Illyés azonban minden szánalmat megérdemel... S hogy irigylem én tőle a börtönt, mely ettől a társadalomtól sterilen elválasztja – ha ugyan ügyes fiú léte re ki nem vágja magát. (áthúzva: különben jó költő!)

Az életbiztosításom körüli bonyodalmak. Nem bánám, hogy nyolc évvel fölemelték – de mivel Ella első ajánlatukat elvetette, azt követelnek most, amit akarnak. De megfizetem: ez legyen büntetésük. Egyszer én is csak formailag akarok becsületes lenni (velem szemben még úgy sem voltak). Meggyóntam a biztosító orvosnak minden betegségem, az ifjúkori tüdőbajt, a tavalyi szívrohamot, kiadtam nekik Holló főorvost, akivel szemben mint orvossal és barátal bizalmas voltam (s aki nekik is bizalmijuk), megneveztem Haynalt, bemutattam az EKG-met; – birtokukba jutott minden, amit orvos rólam megállapított. Éppen csak az én meggyőződésem nem jutott a birtokukba: hogy az én bajomban minden orvos kontár s az egyetlen, aki prognózist állíthat: én vagyok. Ennek az alaki becsületességnek az lett a következménye, hogy a rátát fölemelték, de mégis csak biztosítanak. Közben, azt hiszik, hogy be is csapnak egy kicsit... Én azonban tudom, hogy ők fognak becsapódni. Annak aki küldetésben és családban oda jutott ahová én 35-36-ban, annak meg kell halni – a betegség már csak következménye volt ennek a belső ítéletnek. Az olyan embert mint én csak a lelke ölheti meg; a léleknek nem soká kell keresgélni, hogy a szervezet gyenge pontját, ahonnan önmagát is aláaknázhathja, megtalálja. Mit értenek a szívorvosok ehhez? Ők csak az eret látják, amely ép vagy elnyűtt: de hogy mi nyűvi el s mikép, arra nem kíváncsiak. Ezért tévedtek nálam. Ezért hittek hypochondernek. Nem tudták, hogy az én életemben minden valódi volt, abból nem képzelgés lesz, hanem halál. Én ismerem magam ennyire – s ép ezért hiába fedez jogilag egész tökéletesen az ő orvosi tévedésük, ebben a biztosításban egy kicsit mégis csalónak érzem magam.

A Kazinczy Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével c. könyv kivonatolása után Kemény Zsigmond: Forradalom után c. írásából készült feljegyzések között szerepel: „A nép 1848-ki törvények alatt a föld felszabadításán kívül mást nem is értett.” Gyulai: Birálatok c. kötetéből készített feljegyzések között olvasható: „A kritikus természeténél fogva conservatív s csak hosszas vizsgálat és küzdelem után szokott megalkudni az új viszonyokkal.” Kemény Zsigmond: Élet és irodalom c. írásában jegyzi fel a megállapítást „kevesebb önteltséggel lévén magunk felől, több részrehajlással vagyunk őseink iránt. Szellemük az irodalommal folytonosan érintkezésbe nem lévő közönségnél hosszabb, mint első tekintetre gondolnánk; mert a nép lassan cseréli föl világnézetét, s az eszmék, melyek a társadalom tetőzetét érintik, ritkán hatnak le alapjáig.”

Az egyoldalnyi *Pénztári napló januárra* bejegyzéseiből kitűnik, hogy fizetése 242 pengő, a Franklin Társaságtól kap 350 pengőt, – majd az 1939. január 2-i naplóbeírás következik, s január 8-ig folyamatos. (A január 6-i bejegyzéskor tévesen nevezi a napot édesapja, Németh József névnapjának. Németh József ezen a napon töltötte be 66. életévét.) Ez után két oldalon a februári pénztár napló következik.

A következő oldalakon grafitceruzával, nagybetűkkel írt sorok, mondatok, szavak, nevek a liberalizmussal kapcsolatosak. Köztük: „Liberalizmus két oldala (Kossuth és Petőfi)” Majd Szekfű Gyula munkásságát értékelő és kérdéseket megfogalmazó feljegyzések következnek – ismét fegyelmezett, tinta-írással. (Úgy tűnik e két téma, a liberalizmus és Szekfű Gyula kapcsolatos Németh László 1940-ben megjelent *Szekfű Gyula* című kötetével.)

A következő három oldalon ismét grafitceruzával, nagybetűs írással címszavak egy parasztkollégium felállítására és működése tárgyában: Teendők a hatósági jóváhagyástól a költségvetésig; a tantervben a gazdaság, általános műveltség, magyarönismeret, nyelv, műveltség tárgyait sorolja fel. (Az írás 1940-ben a *Téli hadjárat* c. kötetben jelent meg.)

Miroslav Krleža: *Esszéi* kapcsán írja: „Romantika nem reakció, vele kezdődik a horvát irodalom, ezért hosszantartó mindmáig.”

Krleža Ady-tanulmánya kapcsán készült feljegyzések, szerb-horvát bejegyzések is olvashatók, valamint egy Krleža-tanulmány vázlata, amely szintén 1940-ben jelent meg a *Téli hadjárat*-ban.

A következő nyolc oldal, ismét grafitceruzával, nagybetűs írással, több részletben (néha a szöveg az előző második oldalon folytatódik), feljegyzések *A magyar irodalom tizenöt év s ma* címmel tervezett esszééhez. Közbevetve *Báthory Zsigmond* (N.L. a Báthori nevet mindig y-nal írja!) címszó alatt rövid mondatok: „*Régen érdekel Báthory Zsigmond*”, „*Impotencia: nem éppen csökkent értékűség*”. A második közbevetett jegyzet feltehetően egy beszéd vázlata, amit Kolozsváron mondott el a *Kisebbségben* írásával kapcsolatban (feltehetően 1940. december 12-én), s amely megjelent a *Kisebbségben* IV. kötetében 1942-ben. Az egyoldalnyi Heltai-kritika az *Utóhang Heltaihoz* című színházi kritika vázlata, amely a *Kisebbségben* III. kötetében *A nézőtéről* gyűjtőcím alatt látott napvilágot. Ugyancsak itt jelent meg Márai Sándor: *Kaland* című színpadi művével kapcsolatban Németh László írása a darab századik előadása alkalmából. A munkafüzetben a következő feljegyzések olvashatók: „*Mi a titka a sikernek? Póz keménység van benne. A közönség megvetésével készült. Egy szándékos buta nyelv. Egészében: nem rossz.*”

A *Győzelem* című dráma vázlata után a *Dramaturgiai babonák* sorai között az első mondat: „*Dramaturgia, úgy látszik az a mesterség, amely (előidézi, hogy) nagy drámai művek ne támadhassanak.*” A jegyzetek a nyelvről, az eseményről, a cselekményről, a bűnről, az ábrázolásról és a közönségről szólnak. „*A dramaturg: minden korban ugyanaz. A közönség mindig más.*” Ez is a *Kisebbségben* III. kötetében jelen meg.

Két oldalnyi, legkülönbözőbb, rövid ceruza feljegyzések után ugyancsak ceruzával az 1941. novemberében írt napló kézirata, amely a *Homályból homályba* II. kötetének 495. oldalán jelent meg. Első sorai: „*Nem bírom ki napló nélkül. Ki-kiforr belőlem egy-egy szóban a szenvedés.*” A kézirat második bekezdését a kötetből kihagyták, amelyben Németh László egészségi állapotáról panaszkodik. A negyedik bekezdést szintén kihagyták, amelyben Illyés Gyulát és a Magyar Csillagot marasztalja el.

A következő két oldalon ceruzával az *Iszony* első oldalainak vázlata olvasható. Ezt feljegyzések követik Veres Péterről, aki „*nagyszerű regényíró*”, „*nem lázít, hanem meggyőz*”, majd 13 oldalon tintaceruzával *Beszéd a tejcсамokban* címszó alatt vázlat olvasható, amely *Találkozó a tejcсамokban* címmel a *Kisebbségben* IV. kötetében jelent meg 1942-ben.

A következő 21 oldalon tintaceruzával készült feljegyzések Széchenyiről, köztük: „*két dolog maradt meg: fölébresztés és alkotásai*”. Nem volt író, de volt „*Érzéke ahhoz, hogy hogy kell magyarokhoz ími.*” Emlékeztető alkotásairól: löverseny, club, gőzhajó, Lánchíd, vasút, Akadémia, színház, a főváros szépítése, Duna-szabályozás. Sorok olvashatók diplomáciájáról, kapcsolatai többek között Kossuth-tal, Deák Ferencsel. Széchenyi születésének 150. évfordulójára 1941-ben a sok megemlékezés között már Németh László is közölt részleteket az 1942-ben megjelent 189 oldalas Széchenyi vázlatából. A munkafüzetben mindezek részben megtalálhatók.

A munkafüzetben 1942. október 5-i dátummal olvasható *Kata* címszó alatt az első, tintaceruzával írt, 25 oldalas írás az ötödik Németh-lány, Kata betegségéről. 1942. október 13-án a bejegyzés első mondata: „*Még mindig él!*” 14-én csak hatsoros írás, amelynek utolsó mondata: „*Én ezt – ezt most már – sosem fogom az életnek megbocsátani.*” (A kis Kata végülis október 29-én halt meg.)

A következő két oldalon Berzsenyiről és Kazinczyról, kettőjük viszonyáról olvashatók rövid mondatok. „*Kazinczy és a Dunántúl közt nagy a feszültség.*” „*Széphalom és Nikla levelezése a szétszóródás korának tán legszebb dokumentuma.*” A *Költők prózája: Csokonai és Berzsenyi* sorai között: „*Csokonainak az írásaiból azt látjuk, hogy vergődik, Berzsenyi prózájában, hogy lábal ki az elhagyott magyar ebből.*”

Utána egy tintaceruzával írt oldalon az 1941-ben megjelent *Készülődés* kötet vázlata olvasható. Az utolsó három oldalon elszórva, rendszertelenül az *Erzsébet nap* c. színdarab vázlata, megjegyzések a darab szereplőiről, néhány mondatnyi szöveg. (Magáról a darabról Németh László úgy emlékezik meg, hogy 1940-1946 között készült.)

Az ismertetett négy Németh László-i munkafüzetből kiolvasható jellegzetességek – amelyek utalnak és megegyeznek a későbbi évtizedekben keletkezett munkafüzetekkel –, a következők: Németh László idegennyelvű (görög, latin, angol, francia, német, olasz stb.) olvasmányait igen gyakran az olvasott nyelven, esetenként magyarral keverve kivonatolta; a munkafüzetben szereplő bejegyzések sorrendje nem utal időrendiségre is; egy mű tervét néha éveken át, több munkafüzetben is alakította, formálta; nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Németh László – amint arra más jelekből is lehet következtetni – tudata mélyén a költői alkotásokhoz is vonzódott (s végülis örök bánata maradt, hogy ezen a területen nem sikerült maradandót alkotni); a munkafüzetek a részben meg nem valósult tervek, kötet-összeállítások oly nagy mennyiségét tartalmazza, hogy a „Tervhalmazó” jelzöt méltán lehet használni az ő esetében; a megvalósult és megvalósulatlan tervek összességükben egy olyan hatalmas szellemi, etikai, művelődés és történeti tabló vázlatát állítják elénk, amely az európai kultúra jelentős részeként jelenik meg.